

ZAMONAVIYLASHGAN VA “TIRILGAN” ESKI SO‘ZLAR

Abjalova Manzura Abdurashetovna

Filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent
Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti.

E-mail: abjalova.manzura@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1927-2669

Safarova Gulshoda Shuhrat qizi

ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakulteti
Amaliy filologiya yo‘nalishi 3-bosqich talabasi.

E-mail: gulshodasafarova4@gmail.com

Ravshanova Nozima

ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakulteti
Amaliy filologiya yo‘nalishi 3-bosqich talabasi.

Annotatsiya. Bugungi kunda vaqt o‘tishi bilan eskirgan so‘zlar qatlamidan joy olgan muayyan so‘zlarning iste‘molga qaytishi, hatto ayrimlarining qo‘llanishi ommalashayotganini ham kuzatish mumkin. Ijtimoiy, siyosiy, shaxsiy va diniy omillar bilan bog‘liq mazkur xolat tilda eskirgan so‘zlar semantikasidagi o‘zgarishlarni tadqiq etishni taqazo etadi. Ushbu maqolada aynan eskirgan so‘zlar qatlami va hozirda iste‘molga qaytgan ba‘zi so‘zlar xususida so‘z yuritilgan.

Kalit so‘zlar: eski so‘zlar, eskirgan qatlam, “tirilgan” so‘zlar, zamonaviylashgan so‘zlar.

Abstract. Today, over time, one can observe the return of individual words from the layer of obsolete words to use, and even the use of some of them is becoming popular. This situation, associated with social, political, personal and religious factors, requires the study of changes in the semantics of obsolete words in the language. This article is about a layer of obsolete words and some words that are now back in use.

Keywords: old words, outdated layer, modernized words.

Аннотация. Сегодня с течением времени можно наблюдать возвращение отдельных слов из слоя устаревших слов в употребление, и даже употребление некоторых из них становится популярным. Такая ситуация, связанная с социальными, политическими, личностными и религиозными факторами, требует изучения изменений семантики устаревших слов в языке. Эта статья о слое устаревших слов и некоторых словах, которые сейчас снова в употреблении.

Ключевые слова: старые слова, устаревший слой, модернизированные слова.

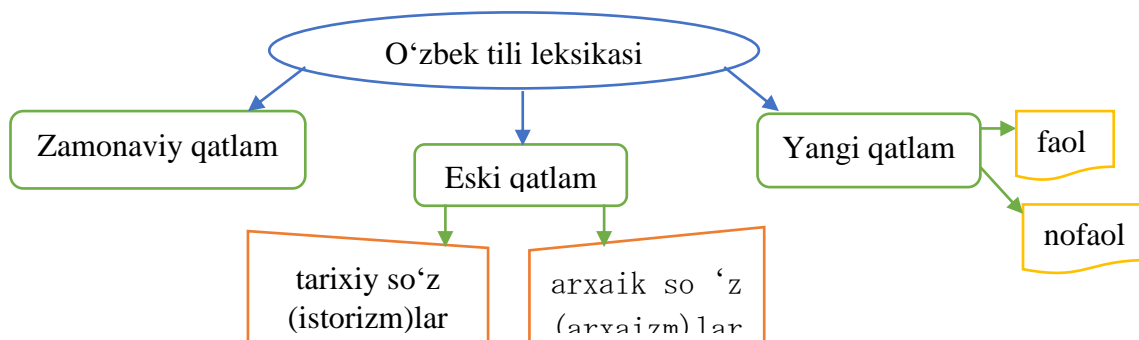
Kirish. Tilning leksikologiya – leksik qatlami tilshunoslikning boshqa sohalariga qaraganda ko‘proq o‘zgarishlarga duch keladigan qismidir. Bugungi kunda raqamli texnologiyaga moslashtirish uchun amalga oshirilayotgan ishlan qatorida tilning leksik qatlami ham zamonaviylik xususiyatlari bilan tadqiq etilishini talab qiladi. Tabiiy tilning qayta ishlanishi (NLP)da barcha sathlar muhim ahamiyat kasb etadi [Abjalova, 2020; 2023]. So‘zning leksik-

semantik xususiyatlarining aniq o'rganilishi semantik tasnif mukammalligi va to'liqliligini ta'minlaydi. Til korpuslarida kontekstual semantik tahlilning to'g'ri amalga oshirilishiga erishiladi [Abjalova, 2022].

O'rganish sohasini so'z va uning lug'aviy ma'nosi bilan bog'liq hodisalar, ya'ni o'z va ko'chma ma'no, bir ma'nolilik va ko'p ma'nolilik, so'zning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlari (sinonim, omonim, antonim, paronim, giper-giponim, xolo-meronim) tashkil etgan leksikologiya o'zbek tili leksikasidagi eskirish va yangilanish jarayonlarini ham tahlil etadi. Vizual tarzda tilni inson tanasiga qiyoslanganda, fonetika tanadagi qon, grammatika suyaklari, leksikologiya esa uning ustuxoni, ya'ni etidir. So'z boyligining ko'pligini tananing etdor, bo'liq bo'lishiga mengzash mumkin. Et eng ko'p o'zgarishga uchraydi. Tana ozg'in yo semizligini ham et belgilaydi. Demak, tilning boyligi leksik qatlam qalinligi bilan aniqlanadi. Soddalashuv, murakkablashuv, ixtisoslashuv, so'zlarning yangilanishi, eskirishi, yangi ma'no ottenkalarini kasb etishi, neologizmlar va so'z o'zlashtirish orqali til leksikoni doimiy o'zgarish jarayonida bo'ladi.

S.I.Ojegov ta'kidlaganidek, leksika tilning boshqa sathlariga qaraganda murakkab va ko'p qirralidir. Uning vazifasi, bir tomondan, jamiyat nafas olayotgan borliqni barcha murakkabliklari bilan in'ikos etish bo'lsa, ikkinchi tomondan, leksik, semantik, uslubiy-sinonimik so'z yasash va shuning kabi bir qator hodisalarning murakkab lisoniy munosabatlarini ifoda etishdan iboratdir. [Suvonova, 2006:48].

Manbalar tahlili. Leksikadagi yangilanish va eskirish ham muhim jarayon sanaladi. Bu jarayonlar tilshunos olimlar tomonidan ham o'rganilgan, tadqiq etilgan, tahlil qilingan. Olimlar o'zlarining tilshunoslikka bag'ishlangan asarlarida bu haqida ma'lumotlar keltirib o'tishgan [Shoabdurahimov va boshq.; Tursunov va boshq.; Nurmonov va boshq., Mahmudov; Xolmonova]. Leksik qatlamning yangilanish va eskirish jarayonlarini quyidagicha tushuntiriladi: tarixiylik jihatdan o'zbek tili leksikasi 3 xil: 1) zamonaviy qatlam; 2) eski qatlam; 3) yangi qatlam. Zamonaviy qatlam deya yangilik va eskilik buyog'iga ega bo'lmagan so'zlar hisobga olinadi, ya'ni tilda faol qo'llanuvchi so'zlar. Unda sof o'zbek va o'zlashgan so'zlar ham bo'ladi. Zamonaviy qatlam so'zlari lug'at boyligimizning asosini tashkil etadi. Eskilik bo'yog'iga ega bo'lgan so'zlar esa eski qatlamni tashkil etib, ular ikki xil bo'ladi: 1) tarixiy so'z (istorizm)lar; 2) arxaik so'z (arxaizm)lar.

1-chizma. O'zbek tili leksikasi tarkibi

1. Istorizm (tarixiy so'z)lar tarixga oid (hozirgi kunda foydalanilmaydigan) narsa-hodisalarni ifodalaygan so'zlardir. Til evolyutsiyasi natijasida ba'zi narsalar yo'qoladi, shuningdek, ularniifodalagan so'zlar ham birgalikda iste'moldan chiqib ketadi. Eskirish (arxaiklashish) shu tarzda sodir bo'ladi. Istorizm hisoblangan so'z ham, shu so'z ifodalagan narsa-hodisa ham hozirgi davrda mavjud bo'lmaydi. Shunday so'zlarga misollar: *yalak*, *podsho*,

qo'rboshi, ellikboshi, uloba, dakma, cho'ri, kanizak, jallod, zindon, sovut, shirdog', sodoq, paranji, poruchik, kaftan, uyezd va boshqalar. Shunday tarixiy so'zlar borki, ular bugungi kunda iste'molga qaytgan, "tirilgan". Masalan: *vazir, misvok* (tish tozalagich / zubochistka), *ellikboshi* (haj, umra ziyoratlariga boruvchi guruhlarga boshchilik qiluvchi), *madrasa, imom, mufti, fitr, vaqf* kabi so'zlar. Misollardan yaqqol ayon bo'ladiki, tilda so'zlar o'lmaydi, balki davriylikka mansub bo'ladi. Eskiradi, yangilanadi, qo'llanilish ko'lami o'zgaradi va hkz. Bu hodisani so'zning lug'aviy ma'nosi ifodalagan narsa, hodisa yo holatlar eskirmasdan, uning avvalgi semantikasi eskirib, hozirda yangi semantik tabiatga ega bo'lishi bilan tushuntirish mumkin, ya'ni so'zning oldingi ma'nosi eskirib, semantik istorizmga aylanadi. Demak, istorizmning leksik istorizm – so'zning tubdan iste'moldan chiqishi va semantik istorizm – so'zning avvalgi ma'nosi iste'moldan chiqishi (ammo hozirda so'zning o'zi yangi ma'no yo vazifada qo'llanadi) turlarini farqlash joiz. Semantik istorizmga yana misol tariqasida *rais* so'zini keltirish mumkin: umuman, *rahbar* lug'aviy ma'nosiga ega mazkur leksik birlik ilgari shayxlar rahnamosi (1) O'rta Osiyo xonliklarida shariat qonun-qoidalari, diniy marosimlar, urf-odatlar, ro'za tutish, namoz o'qish, xayr-u ehson ishlarining o'z vaqtida aniq bajarilishini nazorat qiluvchi, ota-onalarning bolalarini maktabga yuborishlarini, savdo ahlining xaridorlar haqiga xiyonat qilmasligi uchun tarozi va toshlarning to'g'ri bo'lishini tekshirib turuvchi mansabdor. Shuningdek, shahar orastaligi va xavfsizligi uchun ham mas'ul hisoblangan shaxs.) semantikasiga ega bo'lgan bo'lsa, hozirda 1) muayyan saylov organlari va tashkilotlar rahbari (Mas, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis raisi, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasi raisi va h.k.); 2) anjuman, majlis yoki yig'inga rahbarlik qiluvchi shaxs [O'zME] sememalariga ega. Shuningdek, *saroy* – podshoh qarorgohi, *saroy* – muhtasham bino (san'at saroyi).

2. Arxaizmlar (eskirgan so'zlar) hozirda mavjud bo'lgan narsa-hodisalarning eski nomlaridir. Arxaik so'zlar ifodalagan narsa-buyumlar mavjud bo'lib, nomlari yangi, ya'ni boshqa ekvivalentlari bilan ifodalanadi. Masalan: *dirham* (tanga), *jayb* (yoqa, cho'ntak), *tovochi* (xabarchi), *ulus* (xalq), *jumhuriyat* (respublika), *lang* (cho'loq), *firqa* (partiya), *dorilfunun* (universitet), *tilmoch* (tarjimon), *budun* (xalq), *bitik* (kitob), *irn* (lab), *dudoq* (lab), *meng* (xol), *ilik* (qo'l) va boshq. Arxaik so'zlarni iste'mol jarayonida urfdan chiqqan, vaqtinchalik so'zlar deyish o'rinli.

Shuni ham alohida ta'kidlash joizki, ayrim ma'lum ya'ni yangilik bo'yog'iga ega bo'lmagan so'zlar boshqa ma'no kasb etgan holatlar mavjud. *Reaksiya* so'zining ma'nosi izohli lug'atda quyidagicha berilgan. [O'TIL, 2006-2008. 3:365]

REAKSIYA I [re + lot. – aks, teskari; actio – harakat] 1. *psxl. tib.* Tashqi va ichki qo'zg'atuvchilarga javoban inson va uning tana a'zolarida paydo bo'ladigan harakat, jarayon yoki holat; aks ta'sir

2. *kim.* Ikki yoki bir necha moddalar o'rtasida kechadigan va yangi moddalar hosil qiladigan o'zaro kimyoviy ta'sir. Kimyoviy reaksiya.

REAKSIYA II *siyos.* Eski, umri tugagan ijtimoiy tartiblarni saqlab qolish, qayta tiklash va mustahkamlash maqsadida ijtimoiy taraqqiyotga faol qarshilik ko'rsatish.

Hozirgi kunda raqamli texnologiyalarning ommalashishi natijasida uning yana bir ma'nosi yuzaga kelganini ko'rishimiz mumkin. Mohiyatan *ta'sir* mazmuni bo'lsa-da, uni anglatish yo'li o'zgachadir. Reaksiya so'zi hozirda ijtimoiy tarmoqlarda o'z hissiyoti va munosabatini turli shakldagi stikerlar orqali ifodalashdir. Asosan, ma'lumot va yangiliklar so'ngida *reaksiya*

bildiring birikmasi tarzida keladi. Shuningdek, *to'plangan reaksiyalar, bildirilgan reaksiyalar* tarzida ham qo'llaniladi.

Xulosa qilib shuni aytish joizki, leksikaning yangilanish va eskirish jarayonlari o'z ichida bo'lmay, ekstralingvistik omillar, asosan, yangi innovatsiyalarning paydo bo'lishi hamda siyosiy tuzumlarning o'zgarishi va bular ortidan yuzaga keluvchi yangidan yangi faoliyat-jarayonlar, ularning mahsulotlari esa yangi nomlar bilan atalgani sababli bu turdagi leksemalar paydo bo'ladi. So'zlarning eskirishi va iste'moldan chiqishi esa mavjud narsalarning iste'moldan chiqishi va uni ifodalagan so'zning ham u bilan birga eskirishi natijasida, qolaversa, so'zlarning talaffuz iqtisodiga mosi yoxud talaffuzga qulayligi ham sinonim so'zlarning birini chiqib ketishini ta'minlashi mumkin [Dadaboyev va boshq]. Ammo davr o'tishi bilan eski so'zlar yangi ma'no kasb etib "tirilishi" yoxud o'z ma'nosida zamonaviy hodisa yoki narsa-buyum nomini ifodalashga xizmat qilishi mumkin. Bu holat tilning ijtimoiyligini yana bir bora dalillab beradi va tilda ham "atom hodisalar" borligini asoslaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abjalova M.A. Korpus lingvistikasi: uslubiy qo'llanma. – Toshkent: Bookmany print, 2022. – 110 b.
2. Abjalova M.A. Tahrir va tahlil dasturlarining lingvistik modullari. [Matn]: monografiya / M.A. Abjalova. – Toshkent: Nodirabegim, 2020. – 176 b. ISBN 978-9943-6939-0-6
3. Abjalova M., Gulomova N. Author's Corpus of Alisher Navoi and its Semantic Database. // IEEE – UBMK – 2022: 7th International Conference on Computer Science and Engineering. 24-26 September 2022. – Diyarbakir, Turkey. – pp. 182-187. Impakt Factor 5.5. <http://doi.org/10.1109/UBMK55850.2022.9919546>
4. Abjalova M. Tagging and Annotation of Corpus Units. // International Journal of Language Learning and Applied Linguistics ISSN: 2835-1924 Volume 2 | No 12 | Dec -2023. – PP. 103-107. <https://inter-publishing.com/index.php/IJLLAL/article/view/3228/2733>
5. Dadaboyev H., Abjalova M., Rashidova U. O'zbek tili sinonimlarining o'quv lug'ati. – Toshkent: BookPrint, 2023. – 810 b.
6. Suvonova R. So'z o'zlashtirish va metonimiya / O'zbek tili va adabiyoti, – Toshkent. 2006/6. 48-bet.
7. Usmonova U. Leksik arxaizm va uning semantizatsiyasi. O'zbek tili milliy va ta'limiy korpusining nazariy va amaliy masalalari. compling.navoiy-uni.uz.
8. O'zbek tilining izohli lug'ati: 80 mingdan ortiq so'z va so'z birikmasi. / A. Madvaliyev tahriri ostida. – Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. 5 jildli. 2006.
9. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. Birinchi jild. Toshkent, 2000-yil.
10. Маҳмудов Н. Ўзбек тилшунослигининг тараққиёти // Ўзбек тили ва адабиёти. 2001.4-сон. 5–7-бетлар.
11. Нурмонов А., Шаҳобиддинова Ш., Искандарова Ш., Набиева Д. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Морфология. Т.: Шарқ, 2001. 164 б.
12. Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Олий ўқув юртлари филология факультетлари талабалари учун дарслик. – Т.: Ўзбекистон, 1992. – 339 б.
13. Шоабдурахимов Ш., Асқарова М., Ҳожиёв А., Расулов И., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980.